

Vincas URBUTIS

Vilniaus universitetas

NEI PAUKŠTIS, NEI GRYBAS, TIK MARGA ŽUVELĖ...

LKŽ XIII 38 yra štai koks vos pustrėčios eilutės straipsnis: „**slizelis** sm. SD¹ 169, toks giesmininkų šeimos strazdų pošeimio paukštis (*Turdus aquatilis, palustris*)“.

Panašiai nurodyta to paties šaltinio žodžių rodyklėje, sudarytoje K. Pakalkos: „**slizelis strazdas**: sliželis 169“ (Senasis Konstantino Sirvydo žodynas, Vilnius, 1997, 549). Šaltinis, Sirvydo pirmasis žodynas (*Promptarium*), iš tikrųjų turi šitokią straipsnį: „sližik / *turdus aquatilis, palustris*. sliželis“. Le. *slizyk (slizik)* – ne strazdo ir apskritai ne paukščio pavadinimas. Dabartinius mūsų leksikografus bus suklaidinęs lo. *turdus*, kurio įprastinė reikšmė – „strazdas“. Tačiau *turdus* dar pažįstamas ir kaip (kažkurios) žuvies pavadinimas (dėl lo. ir gr. strazdo pavadinimų, perkeltų žuvims vadinti, žr. *Stromberg SEBGF* 112, 116). Kad čia *turdus* pavartotas kaip tik šitai, matyti iš pridėtų būdvardžių, nepaliekančių abejonės, kad kalbama apie vandens gyvūną. Sirvydo žodyno lotyniškas aiškinimas nusirašytas iš M. Folkmaro žodyno II d.: „Sližyk / *Turdus aquatilis, palustris*“; panašiai ir kitoje vietoje: „Sžmerlá / *ex germ* : *Turdus aquatilis*, aliàs sližyk“ (dėl *turdus* dvejojimo vartojimo tame žodyne dar plg. „*Turdus, i*, ein Kramatvogel. P. Kwiczoł / Jemiołuchá. *Item*, ein Schmerlein. Pol sližyk / sžmerlá...“ I 1040). Perkėlus tą lotynišką aiškinimą į LKŽ, sudaromas klaidingas išpūdis, kad pateikiamas ornitologijos nomenklatūroje vartojamas pavadinimas. Tad *slizelis* „strazdas“ – tik dar vienas žodis nebuvėlis.

Pirmajame Sirvydo žodyne esantis *slizelis* – tai upių žuvelės šlyžio, N(o)emach(e)ilus barbatulus (L.), tas pats, tik deminutyvinis, pavadinimas, kaip ir antrojo Sirvydo žodyno (*Dictionarium*) *slizis* („sliž / *Cobitis fluuiatilis*, sližis“ SD³ 409). To slavizmo veikiausiai jau būta Sirvydo tarmėje. Ir dabar jo variantų su *s-* pirmiausia žinoma iš rytų aukštaičių (retkarčiais – ir iš pietesnių šnektų); be LKŽ nurodytų *slyžys (slyžis)*, *slizis (sližys)*, *slyžius*, dar plg. *slizius* Ukmergė, *slizas* Butrimónys. Platesnė variantų su *š-* geografija; vieni iš jų, beje, pirmiausia ar vien tik iš žemaičių pažįstami, plg. *šlyžys* (šis LKŽ ir iš Pūnsko; dar plg. *šlyžys* ZtŽ 668 // *slizys* ZtŽ 605), *šlyžis*, *šlyžius*, *šlyžė* (bet ir *šlyžė* Perlojā), tačiau toks *šlyžys* pasitaiko ne tik vakarų (LKŽ), vidurio (Meteliai, Puniā), bet ir rytų aukštaičiuose (Gélvonai, Kavárskas, Kùpiškis, Švenčionėliai). Variantų su *š-* jau būta senuosiuose Mažosios Lietuvos rankraštiniuose

žodynuose: „Schmerling Szlyżis“ Lex 76; „Schmerling. Szlyżys, iô. M. et Szlyze, ês. F.“ C II 463; „Schmerling – Szlyżys“ KlpŽ 207; „Schmerling – Szlyżys“ Q 456. Rankraštinės leksikografijos tradiciją tęsė spausdinti Mažosios Lietuvos žodynai: „Szlyżis, žio, m. ein Schmerling“ R I 152, MŽ I 279; „Szmerling, Szlyżis, žio, m.“ R II 313, MŽ II 419. Tą tradiciją tarėsi tęsias ir G. H. T. Neselmanas, kaip tik pirmiausia rūpinęsis sutelkti visų ankstesnių lietuvių kalbos žodynų informaciją. Tačiau jo žodyne žuvelės pavadinimo variantai su š- staiga jau priskirti grybui: „**Szlyżis, io, m.** eine Pilzenart, der **Schmerling**, Boletus granulatus. **Szlyže, ês, f.** daff.“ N 527. Žuvelei vadinti duotas variantas su s-: „**Sliżis, io, m** der Schlammpeizker, Cobitis fluviatilis (3'em. v. Poln. Sliż)“ N 486 (lotyniškas aiškinimas ir susiejimas su le. *sliz* nesunkiai leidžia įžiūrėti priklausymą nuo SD; bendresniu sutrumpinimu *Žem.* čia tik tiek norėta pasakyti; kad žodis iš Didžiosios Lietuvos. Slavizmas *šlyżis* (*šlyže*) grybui vadinti negali būti paimtas iš tarmių ar kokių kitų šaltinių, nes tokia reikšme šis žodis nebuvo pažįstamas ir apskritai sunku įsivaizduoti lietuvių kalboje galėjus natūraliai susidaryti tokią reikšmę. Žuvies pavadinimas *šlyżis* (*šlyže*) virto grybo pavadinimu tik todėl, kad Neselmanas klaidingai suprato Mažosios Lietuvos žodynų vokiškąjį to žodžio reikšmės atliepinį *Schmerling*. Prielaidą tokiam apsiriki- mui sudarė atsiradęs v. *Schmerling* dviprasmiškumas: rašant ankstesnius žodynus, tas žodis tebebuvo vienareikšmis (tevirtotas šlyžiui vadinti), o Neselmano laikais jis jau buvo pažįstamas dar ir kaip šilinio baravyko pavadinimas (H. Marcelio žodyno duomenimis, tepradėjęs rodytis nuo 1780 m., žr. **M a r z e l l** WDP I 615). Prūsų vokiečiai, kaip gerai matyti iš ichtiologo B. Benekės knygos, žodžiu *Schmerling* bei jo variantais (*Schmarling, Schmardel*) ir toliau vadino šlyžį, Cobitis barbatula L. = N(o)emach(e)ilus barbatulus (L.) (**B e n e c k e** F 145; žr. ir **Fr** II 295); dar plg. germanizmą *šmerlè* „šlyżys“ („**Szmerle, ês, f.** eine **Schmerle**“ N 528; K 435 jis veikiau priskirtas kitai panašiai žuvelei, gružliui: „**šmerlè, -ês, Subst. fem.** *die Schmerle*; so viel als **gružas**“). Kad nė Ruigio (ir sykiu jį kartojančio Milkaus) žodyne šalia *šlyżis* esančio v. *Schmerling* dar negalima laikyti grybo pavadinimu, matyti ne vien iš chronologijos, bet dar ir iš to, kad nėra jokios tiesioginės grybų užuominos, tokios būdingos grybų pavadinimų straipsniams (plg. „**Umēdē, ês, f.** ein **Sußling**, Art von Pilzen“ R I 168; bene vienintelė išimtis – abriedėlio pavadinimas: „**Brēdēlis, ēlio, m.** eine Morchel“ R I 17).

Neselmano žodyne klaidingai atsiradusį grybo pavadinimą *šlyżis* (*šlyže*) perėmė F. Kuršaitis, beje, savo žodyne jį teįrašydamas laužtiniuose skliaustuose (vadinasi, įspėdamas, kad jam pačiam toks žodis svetimas): [**šlyżis, -io, Subst. masc. und šlyže, Subst. f.** *eine Pilzenart, der Schmerling, boletus granulatus.*] K 433. Savarankišku šaltiniu, patvirtinančiu žodį buvus Mažosios Lietuvos gyvoje kalboje, negalima lai-

kyti nė V. Kalvaičio žodžių rinkinio, kurio grybų pavadinimų skyrelyje įrašyta „Szlyzis der Schmerling“ KlvK 83. Iš XIX a. antrosios pusės Mažosios Lietuvos leksikografijos darbų (pirmiausia čia reikia turėti galvoje bendrinės kalbos puoselėtojus ypač veikusį Kuršaičio žodyną) tariamasis grybo pavadinimas *šlyžis* pasklinda ir po XX a. stambesnius žodynus (leistus Lietuvoje ir svetur). Viską apibendrinant LKŽ XV 17 *šlyžis* pateiktas kaip dvireikšmis žodis, kurio pirmoji, įprastinė reikšmė kaip tik nurodyta grybo, o antroji, žuvies, vos poros šaltinių tepatvirtinta: „1 **šlyžis** sm. (2) NdŽ, KŽ. 1. Lex76, Q456, R, R313, MŽ419, N, [K], BzBkXVIII265, L, Rtr, LBŽ, NdŽ, KŽ bot. *šilinis kazlėkas* (*Suillus granulatus*). 2. J žr. šlyžys 1... Kl“.

Tad dabar jau aišku, kad tiek paukščio pavadinimas *slizelis* „strazdas“, tiek grybo pavadinimas *šlyžis* (ir *šlyžė*, žr. LKŽ s. v. *šlyžė 2* bei *slizė*, žr. LKŽ s. v. *slizė 2*) „šilinis baravykas (š. kazlėkas)“ yra, anot Būgos betariant, ne kalbos faktai, bet žodynų rašytojų pramonė. Tačiau į vieno ir kito buvimą LKŽ negalima žiūrėti visai vienodai. Pirmasis atvejis – tai tik pačios LKŽ redakcijos klaida, kurios žodyne neturėjo būti. Antruoju atveju LKŽ referuojami šaltiniai su jau juose įsivėlusia klaida. Nusistatymą žodynuose, panašiuose į LKŽ, pateikti net ir iškraipytus žodžius, ypač jei tie iškraipymai labiau išplitę, kartojami daugelio šaltinių, lyg ir nereikėtų smerkti. Neperžengiamos ribos kaip klaidos ir tikro kalbos fakto nėra. Rašytinės kalbos klaidos gali pereiti ir į sakytinę, net virsti jos įprastiniais reiškiniais. Kad šitokios krypties tolimesnė raida nėra visai svetima nė klaidingai atsiradusiam grybo pavadinimui *šlyžis*, bene rodo tegu ir kiek abejotinas *šližiukas*, kuriam LKŽ XV 18 sudarytas toks straipsnis: „**šližiukas** sm. (2) NdŽ; LBŽ žr. 1 šlyžis 1: Grybautojai dažnai šių dviejų rūšių (šilinio baravyko ir baravyko kazlėko) neskiria ir jas vadina bendru kazlėku, arba šližiuku, vardu trš“ (čia trš atstoja detalesnį šaltinio nurodymą *M a z e l a i t i s*, *M i n k e v i č i u s* VNG 36). Būga į savo pradėtąjį žodyną kartais įtraukdavo atskirais straipsniais net ir visai atsitiktines senųjų šaltinių spaudos klaidas, kartu parodydamas, jog tai tiktai apsirikimai, tikrųjų žodžių iškraipymai, plg. jo žodyne (visur su priešais prirašytu †) *abejūs* (<*abejuř*), *aburas* (<*ābaras*), *Aklinė* (*baczka*) (<*alinė*), *akfakiti* (<*at...*), *albo* (<*alba*), *alda* (<*alga*), *alyw-stonis* (<*...zbonis*), *alwienas* (<*alwienas*), *ámalis* (<*ámalas*), *angalai* (<*angelai*) ir kt. LKŽ redakciją veikiau reikėtų kaltinti ne dėl paties žodžio *šlyžis* pateikimo iš šaltinių grybo reikšme, o už nenurodymą, kad tokia reikšmė šaltiniuose atsiradusi klaidingai. Be to, redakcija dar tuo kalta, kad kartodama Neselmano ir vėlesnių šaltinių klaidingą reikšmę, ją pati dar priskiria ir ankstyviesiems Mažosios Lietuvos žodynams – Lex, Q, R, MŽ. Visuose juose, kaip jau kalbėta, lietuvių žodis suporuotas su vokiečių žuvies pavadinimu *Schmerling*, lygiai taip kaip ir C, o pastarojo žodyno *šlyžys* bei *šlyžė* ir LKŽ teisingai laikomi turinčiais žuvies reikšmę.

Žuvies pavadinimas *slyžys* (*slýžis, sližys, slížis...*) bei *šlyžys* (*šlížis...*) seniai skiriamas prie slavizmo ir kildinamas iš le. *sliz* (taip jau Neselmano, žr. ankstesnę citatą iš N 486), *sliz(ek)* „t. p.“ (Fraenkel 833). Šaltinis galėtų būti, bent jau dalies variantų, ir br. (trm.) *слиж* „t. p.“; (ret.) „vijūnas, Misgurnus fossilis L.“ ЛАБНГ I žmlp. 323; (pl. *слижэ*) „sraigės, moliuskai“ СБГ IV 482 (pastarąja reikšme pasitaiko ir lie. *slížis*, žr. LKŽ) bei (ypač dėl *slizas*) *слиз* „šlyžys“ Сцяшковіч МСГВ (1972) 457.

To paties žuvies pavadinimo ilgesnieji variantai su pabaiga *-ikas* – *slizikas* Asavà, *slížikas* Kałtanėnai, Širvintos bei *slížikas* Alantà, Degučiai, Mielagėnai, Papilys, Vėpriei – yra kilę iš gretimų slavų priesaginio vedinio, t. y. le. *slizik, slizyk* ar br. *слизік, слижык* „t. p.“.

LKŽ XV 14 dar duotas tos pačios žuvies reikšme *šliužys* neatskirtas nuo *šliužys* augalo (tikrojo lipiko) ir šliūžės reikšmėmis, nors iš tikrųjų tai tik pastarųjų lietuvių kalbos vedinių (susijusių su *šliaūžti*) homonimas, slavizmo *šližys* fonetinis variantas su *u* vietoj *i* (*šiułkai* < *šilkai* tipo kitimai ypač dažni rytų aukštaičiuose, bet pasitaiko ir plačiau, plg. *š(i)upulys* < *šipulys*, *žiubinti* < *žibinti* ir kt.); dėl LKŽ nurodyto pirmojo šaltinio Mt plg. „Голецъ. Sliž. Kertiklis, šmerlė, šliužis. *Nemachilus barbata*“ Matulionis KPŽ (1903), o vietoj NDŽ turėtų, žinoma, būti NdŽ [IV 522]. Savaiame aišku, kad *šliūžikas* „šlyžys“ Adutiškis – irgi toks pat fonetinis slavizmo *šližikas* variantas. Fonetinis skolintinio žuvies pavadinimo artumas lie. *šliaūžti* šeimos žodžiams bus paskatinęs tokia reikšme kartais pavartoti ir lie. *šliūžas*, žr. LKŽ XV 11 1 *šliūžas* 1 „moliuskas“... 6. „šlyžys“.

Kad ir atokiau stovėdami nuo slaviškos kilmės žuvies pavadinimo apžvelgtų atmainų, savaip su jomis dar yra susiję *šliūžikas* „tokia žuvis“ DrskŽ 336 ir *šliūžas* „mažos žuvytės, mailius“ LKŽ s. v. 2 *šliūžas* 2. Tai to paties žuvies pavadinimo ir dar kito semantiškai susijusio slavizmo *šliūžas* // *šliūžas* „gleivės; žvynai“ (< le. *sluz*, br. *слиоз* „gleivės“) sąmyšio padariniai: *šliūžikas* – iš *slizikas* ir *šliūžas*, o *šliūžas* – iš *slyžys* (*šlížys...*) ir *šliūžas* „gleivės“ (tokio sąmyšio užuomazgų bei panašaus reikšmių dvejojumo matyti jau ir slavų kalbose; pvz., le. *sliz* seniau pasitaikydavo ir *sluz* reikšme).